

PENKE OLGA

Voltaire bibliakritikája magyar nyelven: Saul és Dávid király története

A bibliakritika végigkíséri Voltaire egész munkásságát. 1727-ben már megtaláljuk jegyzeteiben, később Mme Du Châtelet-vel együtt olvassák és értelmezik a Bibliát. Gondolataik egy részét barátnője *Examen de la Bible* címmel meg is fogalmazza egy terjedelmes kéziratos munkában 1742 körül.¹ Saul és Dávid király történetéről Voltaire 1760-tól kezdve ír gyakrabban, amikor megkezdí harcát a protestánsok üldözése ellen, s a megkínzott és kivégzett Jean Calas rehabilitálásért küzd. Filozófiai műveiben ekkor erősödik fel a fanatizmus bírálata és a vallás nevében elkövetett kegyetlenségek elítélése, ezzel párhuzamosan a jezsuiták tevékenységének kritikája és a zsidóellenesség. Ezek a kérdések fontos szerepet kapnak az *Értekezés a türelmességről* (*Traité sur la tolérance*), az *Orléans-i szüz* (*Pucelle d'Orléans*), a szótárainak sorát 1764-ben megnyitó *Filozófiai ábécé* (*Dictionnaire philosophique*) és a világtörténetét az első kiadásokban bevezető *Történelemfilozófia* (*Philosophie de l'histoire*) című írásokban. Saul és Dávid király története központi témává 1762-ben a *Saül* címmel prózában írt színműben, valamint a szótárai számára készült „David” szócikkben vált. A két szöveg keletkezése összefonódik, téma-felfogásuk hasonló, mindkettőben hivatkozik a szerző az Ótestamentum könyveire és soraira, a szövegen belül vagy lapalji jegyzet formájában.² A felsorolt műveket Voltaire „leghevesebben vallásellenes” írásai közé sorolják.³ Visszhangjuk jelentős volt a 18. század végi Magyarországon, amikor az említett művek egészéből vagy részleteik-

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem emerita professzora.

1 Nem kívánta megjelentetni. Kiadása: Madame Du CHÂTELET, *Examens de la Bible*, éd. Bertram Eugene SCHWARZBACH (Paris: Champion–Collection «Libre pensée et Littérature Clandestine», 2011).

2 Sámuel I. és II. könyve, valamint a Királyokról írt I. és II. könyv. A témáról lásd: Henri LAGRAVE et Marie-Hélène COTONI, éd., *Écrits de 1762, Œuvres complètes de Voltaire* 56/A (Oxford: The Voltaire Foundation, 2001). A továbbiakban hivatkozásunk a sorozatra: OCV; René POMEAU, *La Religion de Voltaire* (Paris: Nizet, 1969). Marie-Hélène COTONI, „Voltaire and the old Testament: the testimony of his correspondence”, in *Studies on Voltaire* 55, ed. Arnold AGES, 43–63 (Oxford: The Voltaire Foundation, 1967); Marie-Hélène COTONI, „La présence de la Bible dans la correspondance de Voltaire”, in *Studies on Voltaire* 319, ed. Haydn MASON, 357–398 (Oxford: The Voltaire Foundation, 1994); Marie-Hélène COTONI, „Une tragédie de Voltaire en marge de toute règle: Saül”, in *Marginalité et littérature: Hommage à Christine Martineau-Géniéys*, éd. Maurice ACCARIE, Jean-Guy GOUTTEBROZE et Eliane KOTLER, Publication de la Faculté des lettres, arts et sciences humaines de Nice, 407–421 (Nice: Presses Universitaires de Nice, 2001); Valérie VAN CRUGTEN-ANDRÉ, „Saül”, in *Dictionnaire général de Voltaire*, dir., éd. Raymond TROUSSON et Jerom VEYCRUYSE, 1091–1093 (Paris: Champion, 2003). A továbbiakban: DGV.

3 Nicholas CRONK et Christiane MERVAUD, dir., éd., *Questions sur l'Encyclopédie*, OCV 40 (Oxford: The Voltaire Foundation, 2009), 348.

ből fordítás is készült. A *Saül* és a „David” fordítása azért különösen érdekes, mert egyazon kéziratkötetben belül található az Országos Széchényi Könyvtárban, *Magyar Voltaire 2* címmel. A bekötött kéziratban először a „David” című szócikk fordítását találjuk. A filozófiai szótárból lefordított szócikkeket közvetlenül követi a *Saül* fordítása.⁴ Az ismeretlen fordító – aki tisztában van azzal, hogy munkája nem kerülhet sajtó alá – kivételes érzékenységet mutat a téma iránt. A dráma fordításáról másolat is készült, amely a Sárospataki Nagykönyvtárban található.⁵ Bejegyzések és javítások alapján megállapítható, hogy az előbbi kézirat készült először. Utóbbiban a címlapra feljegyzett 1821-es évszám feltehetően a másolat készítésének időpontja lehet. A tanulmány arra vállalkozik, hogy a két írás jelentőségét felvázolja Voltaire életművében és a kor filozófiájában, feltárja magyar fordításaik sajátosságait.

Voltaire forrásai

Először bemutatjuk Voltaire forrásait és ihletőit, hangsúlyozva koncepciójának sajátosságait.⁶ Voltaire elsősorban a Bibliát tekintette forrásnak. Könyvtárában két latin és a Le Maître által készített francia nyelvű Bibliát is megtaláljuk.⁷ Ugyanakkor rendkívül érzékenyen reagált a kortárs bibliamagyarazatokra. Közöttük különös fontosságot kap Calmet *Commentaire littéral*, Bossuet *Politique tirée de l'Écriture sainte* és Bayle *Dictionnaire historique et critique* című műve, a könyveiben található bejegyzések tanúsága szerint. A *Saül* megírását azonban a kutatók közvetlenül egy névtelenül megjelent angol nyelvű esszéhez kapcsolják, amelyre Voltaire mindkét írásában hivatkozik, és amelyet *Life of David; or the History of the Man After God's Own Heart* címmel adtak ki.⁸ Az esszé címében olvasható bibliai idézet szerint Dávid „az Úr szíve szerint való ember”,⁹ miközben a mű kegyetlen királyként ábrázolja. Ez az ellentmondás nagy hatással

4 *Magyar Voltaire 2*, Quart. Hung. 1787, (a továbbiakban: MV2), 62v-65v és 92r-122v. A *Magyar Voltaire* című kézirat két kötetet tartalmaz, gerincükön a cím mellett a 2-es, illetve 4-es szám olvasható. A MV2-ben a *Dictionnaire philosophique* cikkeiből válogatott kivonatos fordítások és a *Saül* teljes fordítása található. A MV4 című, Quart. Hung. 1788 jelzetű kéziratkötet három mese kivonatos fordítását tartalmazza: *Histoire des voyages de Scarmentado*, *Lettres d'Amabed*, *Histoire d'un bon bramin*.

5 *Saul: Dráma Voltairból mely Frantziából fordított Tokajba 1821^{ke} esztendőbe*, Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület, Nagykönyvtár: Voltaire egy kisregényének és egy drámájának fordítása. Jelzete: Kt.a. 565, 183–240.

6 Tanulmányunknak a forrásokról írt részében a kritikai kiadás bevezetőjére támaszkodunk: OCV, 56/A, 327–354.

7 A Dávid király cselekedeteiről írt részeknél, és zsoldárainál tett sok bejegyzést. Vö. *Corpus des notes marginales de Voltaire*, ed. Natalia ELAGUINA, Vol. 9, Œuvres complètes de Voltaire 136–145 (Berlin: Akademie Verlag, 1979), 1:329–335. A továbbiakban CNMV.

8 Voltaire a Londonban, Robert Freemannál 1761-ben megjelent kiadást említi.

9 Károli Gáspár fordításában a szövegrész: „Keresett az Úr magának szíve szerint való embert, akit az ő népe fölé fejedelmül rendelt, mert te [Saul] nem tartottad meg, a mit az Úr parancsolt néked.” *Szent Biblia azaz Istennek Ő és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás* (Budapest: Magyar Bibliatársulat, 2000), 295, 1Sám 1, 14.

volt Voltaire koncepciójára, és érvelési stratégiájában felhasználta.¹⁰ A névtelenül megjelent esszé szerzőjeként Voltaire M. Huet angol író nevezte meg. Az idézett mű és feltelezett szerzője nemcsak azért különleges, mert a szerző neve Voltaire-nek az 1760-as években készített több írásában előfordul, hanem azért is, mert valójában írói álnév. Erre a kérdésre még részletesebben visszatérünk.

A Biblia könyveit a jegyzetekben idéző *Saül*ben Calmet hatalmas bibliakommentárja hivatkozási alap Voltaire számára. Voltaire a tudós benedekrendi papot személyesen ismerte, a vezetése alatt álló apátság könyvtárában több hónapon át dolgozott világtörténete készítése közben. A *Commentaire littéral* irányíthatta figyelmét a Saul–Dávid témára,¹¹ bár azt a szerzőtől alapvetően eltérően interpretálja, amikor Saul morális értékeit és Dávid hibáit hangsúlyozza, mivel azt akarja bizonyítani, hogy a vak engedelmesség fanatizmushoz, Isten parancsaként értelmezett kegyetlenségekhez vezethet. Calmet művének felfogása a kortárs írásokban általános: Saul Istennel szembeni engedetlenségét göggel és túlzott hatalomvágygal magyarázzák, míg Dávid uralkodását Istennek tetszően, aki vétkei alól is felmenthető, mivel megbánást tanúsít.

A kutatások arra engednek következtetni, hogy Voltaire számára a téma történelmi-politikai értelmezése is fontos volt. Elsősorban Bossuet említett művének gondolatmenetét bírálja, akinek tézise szerint a történelmet az isteni gondviselés vezeti, és a Salamontól Dávid királyig vezető időszak bemutatása során a Szentírás példázataira alapozza a kormányzás elveit és a jogrendszert.¹² Védelmezi az örökletes monarchiát, a király abszolút hatalmát Istentől származtatva, aki minden emberi ellenőrzéstől függetlenül uralkodik. Eszerint Saul megérdemli Isten büntetését, vagyis hatalmának elvesztését, mivel szembeállt az isteni szándékokat közvetítő papokkal, míg Dávid tökéletes, Istennek tetsző király, mivel nem kérdőjelezte meg a parancsokat. Vele szemben Voltaire Saulban olyan uralkodóideált fest meg, akinek a tolerancia érvényesítése irányítja döntéseit. A Saul–Dávid téma lehetővé teszi, hogy a vallásnak a politikában játszott szerepéről mondjon véleményt, és a teokrácia monarchiává alakulásáról gondolkodjon.

Az említett műveket Voltaire cáfolja, és nem is ezekből meríti koncepciója lényegét, hanem Bayle szótárának „David” szócikkből, pontosabban a szócikkhez kapcsolódó jegyzetekből. A szerző megkérdőjelezi a Biblia szövegének szentségét. A szótárt ért bí-

10 A színmű születéséhez különböző angol nyelvű, franciára is lefordított klandesztinus filozófiai írások és színdarabok járulhattak hozzá. Alain Sandrier egy 1740-ben francia fordításban megjelent, angol darabbal mutat ki párhuzamokat, amelynek címét Voltaire egyik levélben említi: Alain SANDRIER, „Si j'avais écrit *L'Embrasement de Sodome*»: Voltaire et le théâtre manuscrit de la philosophie clandestine”, *Revue Voltaire* 8 (2008): 49–65.

11 Augustin CALMET, *Commentaire littéral de tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament* [Az Ó- és Újtestamentum szövegszerű értelmezése], 25 köt. (Paris: Pierre Émery, 1709–1734). Ez a kiadás szerepel Voltaire könyvtárában, bejegyzései gyakoriak Dávid király történeténél. Lásd: CNMV, 2:22–323.

12 A leendő király nevelése céljából megfogalmazott mű csak a szerző halálát követően jelent meg: Jacques-Bénigne BOSSUET, *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture sainte* [A szentírás szavaiból merített politika], A monseigneur le dauphin (Bruxelles: Jean Léonard, 1710). Voltaire bejegyzést tett annál a szövegrésznél, mely szerint Izrael népe maga választotta a monarchiát. Lásd: CNMV, 1:410.

rátatok miatt Bayle ezt a szócikket is kénytelen volt megrövidíteni, és csak jóval halálát követően jelenhetett meg teljes, eredeti formájában. Voltaire az 1760-as években foglalkozott komolyabban a művel és a szerzővel, akinek meghurcolására többször utal, és védelmébe veszi saját „David” című szócikkében. Könyvtárában Bayle művének a javítás előtti és utáni kiadását is megtaláljuk. Bayle-től veszi át Saul és Dávid király elentétbe állítását az előbbi javára, továbbá azokat a kritikákat, illetve epizódokat, amelyeket maga is kiemel.¹³ Még elődjénél is erőteljesebben bírálja Dávid erkölceit, családi életét és politikáját: hódító háborúinak kegyetlenségeit, túlzott hatalmi követeléseit. Elítéli a céljai elérése érdekében elkövetett gyilkosságokat, amelyekkel nemcsak ellenfeleit, hanem saját embereit is állandó veszélynek tette ki.

Filozófia és szerzői játék egy rendhagyó irodalmi műben

Az öt felvonásos darab öt különböző helyszínen játszódó jelenetet visz színre, úgy mutatva be azokat, mint a Biblia újrairt epizódjait. Az első felvonás főhőse a mitikus Saul király, akit a fanatikus Sámuel próféta (isteni parancsot közvetítve) harcba küld, azzal az utasítással, hogy a győzelmet követően az ellenséget maradéktalanul semmisítse meg. Saul azonban megkegyelmez Agag királynak, ezért Sámuel szerint méltatlan lesz az uralkodásra, és a próféta Dávidot keni fel királynak. A további négy felvonás központi szereplője Dávid király. Voltaire célja a bibliai történetek valóságosságának megmutatása és Dávid király deheroizálása. Stílusával parodizálja a Bibliát, miközben bizonyos szóhasználatát az angol eredetre látszanak utalni.

Az első felvonás hangneme komoly. Szembeállítja Saul toleranciáját Sámuel próféta és a papok kegyetlenségével, és Agag király megkínzásával és kivégzésével utal a korabeli protestánsüldözésekre. A második felvonástól kezdve Dávid király uralkodásának „epizódjai” alkotják a cselekményt, amelyek a „barbár kor” erkölceit komikusan, burleszk stílusban mutatják be.

A bibliai téma sajátos értelmezése nyilvánvalóan veszélyt jelent a szerzőre, amelyet a rejtőzködés különböző eljárásaival igyekszik elhárítani. Nem teszi a címlapra nevét. Színműve egyes kiadásainak bevezetőjében azt írja, hogy egy angol tragédiából készült fordítás, de nem közli sem a címet, sem a fordító nevét. Van olyan kiadás is, ahol az angol „eredetire” jegyzetek is utalnak. Az utolsó változat bevezetője forrásaként az 1760-ban, névtelenül megjelent esszét említi, amelyet „*the man after God's own heart*” címmel idéz, és szerzőjeként Huet-t, az angol parlament egyik tagját nevezi meg. A névtelen angol esszé szerzőjét a kutatások Peter Annet szabadgondolkodóval azonosították.

13 Pierre BAYLE, *Dictionnaire historique et critique* (Rotterdam: Reinier Leers, 1697); *Extraits du Dictionnaire historique et critique de Bayle*, préf. FRÉDÉRIC II, roi de Prusse et Jean-Baptiste de Boyer d'ARGENS, Vol. 1-2 (Berlin: Thébaud, 1765); CNMV, 1:233-235. Elmaradnak a fiatal Dávid érdemeit bemutató „epizódok”: mágikus erejű hárfajátéka, Góliát legyőzése.

A címlap és a bevezető rejtélyessé teszik a szerző identitását.¹⁴ A bevezető szerint az esszé szerzője azért vállalkozott a mű megírására, mert felháborította, hogy egy pap II. György angol királyt a kegyetlen Dávid királyhoz hasonlította.

A magyar fordítás alapjául szolgáló eredeti címlapján valószínűleg szerepelt, hogy a mű angolból készült fordítás. A két kéziratban ez nem szerepel, a másoló pedig belső címlapot is tesz a darab elé, ahol Voltaire nevét találjuk szerzőként.¹⁵

Huet valójában Voltaire álneve, amely az 1760-as években több filozófiai írásában és szócikkében előfordul (Huet, Hut, és Hutte alakváltozattal). A színmű bevezetője („Avis”, egyes kiadásokban „Avertissement”, magyarul „Tudósítás”) három sajátossággal jellemzi a szerzőként megnevezett személyt. Az angol parlament tagja, az avranches-i püspök unokatestvére, az említett angol mű szerzője. Az olvasó szórakoztatását célzó „játék” része lehet, hogy a bevezető kitér arra, miszerint franciául és angolul eltér a név kiejtése. Voltaire szerzői álnevei közül az itt sugallt névhez asszociálható író-ember, egyházhoz kapcsolódó személy, arisztokrata és politikus.¹⁶ A fiktív angol szerzővel Voltaire utalni tud a szigetországra jellemző sajtószabadságra, és előre vetíti a lehetséges modern politikai asszociációkat. A bevezető megemlíti az angol szerző „nagybátyját”, Pierre Daniel Huet püspököt (1630–1721), aki érdekes alakja a francia irodalomnak. Szépirodalom és filozófus, Longus fordítója és a regényműfaj első védelmezője,¹⁷ a tudományok támogatója, ugyanakkor Descartes bírálója, aki elítéli a szabadgondolkodókat és védelmezi a keresztény vallást; XIV. Lajos uralkodása alatt a trónörökös tanítója és az „ad usum Delphini” sorozat felelőse.

A *Saül* valódi szerzője természetesen Voltaire, aki azáltal is fokozza az iróniát, hogy a darabnak az említett angol esszével nincs szövegegyezése.¹⁸ Valójában a Bayle-től átvett koncepciót dolgozza fel egységes műben.

A rejtőzködést Voltaire további eljárásokkal bonyolítja: a kiadások közül egyeseket visszadatál (1755), másokat előre (1858).¹⁹ Amikor egy 1764-es kiadás neve is megjelenik, levelet ír a cenzornak, amelyben kijelenti, hogy „összeesküdtek” ellene és „visszaéltek” a nevével. A *Saül* 1768-as kiadása azért különösen érdekes, mert egy kötetben jelenik meg az angol esszé d’Holbach által készített fordításával.²⁰

14 OCV, 56/A, 394–395. Joseph-Marie Quérard Voltaire-nek ezt a bevezetőjét megemlíti a „leplezett irodalmi csalások” között, lásd: Joseph-Marie QUÉRARD, *Les supercheries littéraires dévoilées*, Vol. 3 (Paris: L’Éditeur, 1847), 1:257.

15 Az eltérés oka az lehet, hogy a kézirat fordításkötet gerincén és bevezetőjében is megtaláljuk Voltaire nevét. A belső címlap egyértelműen feltünteti: „Voltaireból”.

16 A kutatók 157 álnevet tártak fel és kategorizáltak munkásságában. Jerom VERCURYSSE, „Pseudonyme”, in DGV, 1005–1006.

17 *Traité sur l’origine des romans* (1670) című művének magyar visszhangja is volt.

18 A kritikai kiadás bevezetőjének szerzői cáfolják azokat az angol tanulmányokat, amelyekben ennek ellenkezőjét igyekeztek bizonyítani. Lásd: OCV, 56/A, 395–400.

19 Ezek a kiadások tartalmazzák a legtöbb hivatkozást a Biblia különböző szövegrészeire. Uo., 424–427.

20 Peter ANNETT, *L’Homme selon le cœur de Dieu*, trad. Paul Henri Dietrich HOLBACH (Londres, 1768). A darab címe itt: *Saül et David*, tragédie (1–59). Ez a kiadás nem tartalmazza Voltaire bevezetőit.

A szerző a rendhagyó mű minden kiadásán feltünteti – a rövid címen és a szöveg fordítás jellegének megemlítésén kívül – a darab műfaját. Az első kiadások a „tragédie” kategóriát említik (1763), 1764-ben az „hyperdrame héroï-comique en cinq actes” elnevezés feltehetően az erőteljes drámai konfliktusokra utal.²¹ Az 1775-ös kiadástól kezdve Voltaire a „drame” műfaji megjelölést alkalmazza, ez kerül a magyar fordítás címlapjára is.²² A műfaji pontosításokkal a szerző jelzi, hogy ez a rendhagyó darabja eltér egyéb színpadi műveitől. Erre utal a második rövid paratextus, amely a szereplők és a helyszínek felsorolása és a darab szövege között kap helyet. A rövid írásban Voltaire felidézi a három évtizeddel korábban Houdar de La Motte-tal folytatott vitáját, amikor a klasszikus francia színház védelmezőjeként lépett fel, elengedhetetlennek ítélve a verses formát és a hármas egységet. A „dráma” megnevezéssel a szerzői hangsúlyozza, hogy darabját nem a klasszikus francia színház hagyományát követve írta. A *Saül* kivételes az életművön belül: a próza használata, a hármas egység szabályainak szándékos megsértése csak ebben a színdarabban figyelhető meg. Szarkasztikusan, mintegy hajdani bírálójának drámafelfogását követve megsérti azokat a szabályokat, amelyeket egyébként tragédiáiban és komédiáiban tiszteletben tart.²³ A paratextusok a különböző kiadásokban nem teljesen azonosak. Az eltérések alapján lehetett azt is megállapítani, hogy a magyar fordítás alapjául szolgáló forrás 1785 után jelenhetett meg.

A darab sajátosságaihoz tartozik, hogy számos lábjegyzet kíséri a szöveget, amelyek a Biblia konkrét szövegrészeire hivatkoznak, egyes kiadásokban hetvenhat ilyen jegyzet szerepel. A „David”-ban is található hasonló hivatkozások, a szövegen belül. A szerző a jegyzetekkel a hitelesség látszatát kívánja erősíteni, miközben az olvasónak azt sugallja, hogy hasonlítsa össze a bibliai szövegeket a művében olvasottakkal. Ugyanakkor visszautal forrásaira: bibliakommentár, a szentírás újraértelmezése, alkalmazása a modern történelem és politika megértésére.

Felmerül végül a kérdés, hogy bemutatásra szánta-e Voltaire ezt a satirikus színművet. Valószínűleg nem, a drámai megfogalmazással feltehetően inkább kiélezetté akarta tenni filozófiai gondolatait. Némileg hasonló eljárást követ filozófiai dialógusaiban, vagy az *Orléans-i Szűzben*, amelyek szintén megszólaltak magyar fordításban.²⁴ A szakirodalom egyetlen előadásról tud, amelyet válogatott közönség láthatott, mivel

21 A műfaji megnevezés felidézi a *Pucelle d’Orléans* szerzői besorolását: „poème héroï-comique en quatorze chants”, az „hyperdrame” szóhasználat előfordul más korabeli szerzőnél is.

22 A „drame” kategória franciául nem a színházban játszott művek összességét jelenti, hanem tragikus vagy patetikus színdarabot, amelybe komikus elemek is vegyülnek. A mai terminológiák közül a „színmű” kategória felel meg leginkább, amely a tragédia és a komédia között helyezkedik el, és a hangsúlyt nem a színpadi előadásra helyezi. Vö. Michel LIURE, *Le Drame*, Collection U.: Série lettres (Paris: Colin, 1963); OCV, 56/A, 403–418. Itt köszönöm meg Bíró Ferenc tanácsait a tanulmány megfogalmazásával kapcsolatban, és javaslatát a műfaji elnevezés magyar megfelelőjére.

23 Voltaire álláspontja *Ædipe* című tragédiájának 1730-ban megjelent előszavában olvasható. Még utolsó darabjában is (*Irène*, 1778) a klasszikus hagyományokat és a verses formát követi.

24 Sandrier idézett tanulmányában kifejezetten kéziratban terjedő művekkel állítja párhuzamba. Az életművön belül legközelebb állónak a *Mahomet* és a *Pucelle* című műveket tartja. Lásd: Alain SANDRIER, „Si j’avais écrit...”, *Revue Voltaire* 8 (2008): 49–65, 49. Az említett művek magyar fordításáról lásd: EGYED EMESE, „Fekete János »notái« Voltaire-szövegekhez”, in *Irodalomértelmezések a felvilágosodástól*

II. Frigyes udvarában került rá sor. A színrevitel a szerző meggyőződésének is ellentmond, mely szerint a színház feladata a legszélesebb közönség gondolkodásának formálása. A *Saül* megjelenései nagy vihart kavartak, a cenzúra hevesen reagált a mintegy húsz kiadásra. A kutatások viszont azt valószínűsítik, hogy kevéssé találkozott az olvasói elvárásokkal. A korabeli folyóiratok rövid ideig foglalkoznak vele, hatása inkább a titkosan terjedő írásokban fedezhető fel. Nem jelent meg az író életében egyetlen fordítása sem.²⁵ Az „Összes művek” Beaumarchais által megvalósított első jelentős kiadása pedig nem a színdarabjait tartalmazó kötetekbe sorolja, hanem a rövidebb filozófiai művek közé.²⁶ Ezt a gyakorlatot követték 19. századi kiadásai is.

Emberség és tolerancia. Hangsúlyok a magyar fordításban

A magyar fordítás összevetése az eredetivel azt mutatja, hogy a bibliakritika, nevezetesen a szent szöveg modern erkölcsi normák szerinti újraértékelése, a mód, ahogyan a francia szerző a témához viszonyul, a komoly és a burleszk stílus vegyítése, valamint az írói játék egyaránt fontosak a „szabad ízlésű, jó Lelkű kereszténynek”, ahogyan a fordító önmagát és az általa megcélzott, kisszámú közönséget jellemzi.²⁷

Az első felvonást megelőzően olvasható a „Tudósítás”, a szereplők felsorolása, az öt felvonás helyszínének megnevezése, valamint a műfajra vonatkozó megjegyzések. A fordító hűen közvetíti a szerzői játékot, a darab filozófiáját és stílusát. Elmaradnak viszont a lapalji hivatkozások a Biblia szövegrészeire. A „Tudósítás” fordításában a szöveg keletkezésével kapcsolatba állítható személyek bonyolult „identitása”, az angol eszszé címe és a keletkezés körülményei olvashatók, pontos szövegkövetéssel, bár elég nehezkesen:

Huet Úr az Ánglus Parlament Tagja, Testvérjétől való gyermeke volt Huet Úrnak, az Avranchi Püspöknek. Az Anglusok Huet helyett, egy szabad é-vel Hut-ot mondanak, ez volt az a ki 1728^{ba} azon különös kis furtsa könyvet írta *The man after the heart of God* Az Isten szíve szerént való Ember. Egy Prédikátor meg bosszankodván hogy hallotta Dávidot II^{dik} György Királlyal hasonlítottatni öszve, a ki pedig senkit meg nem gyilkoltatott sem pedig a' maga Frantzia foglyait tüzes téglá kementzébe meg nem süttette, ezen Zsidó Királyotska által adta vissza a' tromphot.²⁸

napjainkig, szerk. EGYED Emese, 2 köt., 1:48–63 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2014); PENKE Olga, „Voltaire dialógusai magyarul a 18. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 128 (2019): 127–143.

25 OCV, 56/A, 427–433.

26 A kiadáshoz Beaumarchais és Condorcet olyan helyet kerestek, ahol enyhébb a cenzúra, így is nagy nehézségek árán jelent meg a hetven kötet Kehlben, 1785 és 1789 között. Lásd: Linda GIL, „Imprimer et diffuseur Voltaire en Allemagne: l'édition de Kehl des *Œuvres complètes* de Voltaire par la Société littéraire typographique”, *Revue Voltaire* 19 (2019): 147–161.

27 MV2, 1r.

28 MV2, 91r. „M. Huet, membre du parlement d'Angleterre, était petit neveu de M. Huet, évêque d'Avranches. Les Anglais, au lieu de Huet avec un e ouvert, prononcent Hut. Ce fut lui qui, en 1728, com-

Egy mondatba sűriti a fordító a másik bevezető szöveget, ahol Voltaire arra figyelmeztet, hogy darabjában szándékosan sérti meg a klasszikus francia színház szabályait, és utal Houdar de La Motte-tal folytatott vitájára:

Ezen tragico Comedia Darabba nem vigyáztak a történetek egységére, sem a Helyre sem az időre, 's azt hitték, hogy a nevezetes Motte szerént ezen regulák alól ki lehet magát venni az Embert, 's mind azok két vagy három Ember kor ideje alatt történtek, hogy a Történet annál tragikusabb légyen a' meg hóltaknak számával a Zsidó Lélek szerént, midőn mi nállunk az idő egysége nem terjedhet ki tovább huszon négy óránál 's a hely egysége egy Palota kerületibe.²⁹

A fordítás és a másolat néhány kisebb különbségtől eltekintve megegyezik.³⁰ A helyesírás eltérései közül említésre méltó, hogy a *Magyar Voltaire*-ben olvasható *j* több esetben *ly* lesz a sárospataki kéziratban (például a „fájdalom” szóban). Néhány kisebb javítást is találunk a másolatban. Közülük a legérdekesebb a „prince” szó magyar tolmácsolása. A fordító a „herceg” megfelelőt használja, a másoló ezt először lejegyzzi, majd áthúzza, és a „fejedelem” szóra javítja.

A fordítás az első felvonásban igen gondos, tükrözve, hogy készítője ennek a résznek a gondolataira különösen érzékeny. A bibliakritika mellett itt merül fel az egyházi és világi hatalom szétválasztásának kérdése, itt a legerőteljesebb a fanatizmus, a türelmetlenség, valamint a kínzások elítélése. Ugyanakkor erre a részre jellemző leginkább a tragikus, patetikus jelleg.

Az első jelenet Saul király és bizalmasa kettőse. A dialógus összefoglalja Saul királlyá választásának történetét, és beszámol a Sámuel próféta és Saul király között feszülő ellentétről. A fordító – azonosulva Voltaire koncepciójával – Sault a helyzetét fe-

posa le petit livre très curieux: The man after the heart of God, l'Homme selon le coeur de Dieu. Indigné d'avoir entendu un prédicateur comparer à David le roi George II, qui n'avait ni assassiné personne, ni fait brûler ses prisonniers français dans des fours à brique, il fit une justice éclatante de ce roitelet juif.” Az évszám az eredetiben is téves (helyesen: 1768). A fordításban az angol szerzők identitására való utalás az eredetnél is homályosabbá válik.

29 MV2, 92r. „On n'a pas observé dans cette espèce de tragi-comédie l'unité d'action, de lieu et de temps. On a cru avec l'illustre La Motte devoir se soustraire à ces règles. Tout se passe dans l'intervalle de deux ou trois générations, pour rendre l'action plus tragique par le nombre des morts selon l'esprit juif, tandis que parmi nous l'unité de temps ne peut s'étendre qu'à vingt-quatre heures, et l'unité de lieu dans l'enceinte d'un palais.” A vita ismert volt írónk előtt. Lásd a témáról tanulmányunkat: PENKE Olga, „A francia nyelvű idézetek szerepe Batsányi vitázó és értekező prózájában: Voltaire esztétikai gondolatainak magyar visszhangja”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, Reciti konferenciakötetek 7 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020), 291–304.

30 A másolatban a szereplők felsorolását követően találjuk a „Tudósítást”. Ezután a darab fordítása következik, elmaradnak a műfajra vonatkozó megjegyzések. (A sárospataki kéziratot sajnos nem tudtam a helyszínen tanulmányozni, csak egyes részleteinek fénymásolatát. Itt szeretnék köszönetet mondani a könyvtárnak, hogy másolatokat készítettek számomra a kéziratból.)

lelősségteljesen értékelő uralkodó egyéniségként mutatja be, aki az amálekítákon aratott győzelmét követően diadal helyett „halálos nyughatatlanságot” érez, és aggódik a korábban mindenható, „veszedelmes” Sámuel próféta („akarattya ellenére kent fel engemet”) és a hatalomra törő („párt ütő”) Dávid miatt. Pontosan fordítja a monarchista gondolatot: „[Sámuel] mindent el követett, hogy a népet egy Hertzegnek választásába meg akadályoztassa”. Világosan szembeállítja a teokráciát a monarchiával: „Az egész nemzet fel állott eme papi igazgatás ellen – s voksra választottak királyt, az Ég hatalmát jelentették – a Nép ezt helybe hagyta”. Voltaire itt sokszor hivatkozik a Biblia szövegrészeire, és stílusát ironikusan utánozza. A hivatkozások elmaradnak ugyan, de a stílust a magyar fordítónak jobbra sikerül követnie. A jelenet utolsó mondata válik csak kivételesen nehézkesé, ahol a Saul királyt méltató francia szövegben az „altesse royale” („királyi felség”) és a „votre” („ön”) személyes névmás váltakozik egymással, míg a magyar fordításban a „felséged” szó hatszor szerepel egy mondaton belül.

A második jelenet a Biblia szövegétől jobban eltávolodva Voltaire politikai ideálját rajzolja meg a legyőzött Agag és Saul király kettősében, akiket szinte egyenlő partnerként ábrázol: „inkább a barátság, mint a meg hódoltatás” jellemzi társalgásukat. Megjelenik a paternalista Isten-kép, „a’ ki büntet és meg enged”.

A dinamikus harmadik jelenetben legerőteljesebb a papok bírálata. Az isteni parancsot követő „szánakodó szívű uralkodó” úgy gondolja, hogy „a fő Égi hatalomnak [...] a’ jóság a’ leg első tulajdona”, emiatt gyakorol kegyelmet. Sámuel és papjai vele szemben egy kegyetlen, antropomorf Istent képviselnek, aki egész népek lemészárlását követeli: „hát az én szám által nem azt rendelte é Te néked az Isten, hogy minden Amalitákat meg nyakazz – nem kedvezvén sem az asszonyoknak, sem a leányoknak, még a tsets szopóknak sem” (96v).

A jelenet tragikus csúcspontja Agag megkínzása és kivégzése. A kegyetlenség burleszk elemekkel keveredik, amikor a király fő bűneként Sámuel és a papok a körülmetélés elmulasztását nevezik meg, amelynek elvégzését felajánlják neki, de közlik vele, hogy ez a haláltól nem menti meg.³¹ A Bibliában szereplő „epizódot” Voltaire olyan részletekkel egészíti ki, amelyek a jelenet szörnyiségét erősítik. A darabban egy asztalra kötözik Agágot, és a nyílt színen ölik meg. Sámuel a papokkal együtt végzi el a véres munkát: „Adjátok ide én nékem az Úr nevébe azon bárdot, ’s meg én egy karját el vágok, addig vágjátok el egy lábát ’s így folytában darabról darabra (*mind egytzerre vágják az Adonai nevébe*)”.³² Voltaire a horrorisztikus jelenetet úgy írja meg, hogy a szem és a fület egyaránt elborzassza: Sámuel tetteit szavakkal kíséri, és a papjaival közösen végrehajtott kivégzést szerzői utasítással teszi elképzelhetővé. Sámuel szavaival a szerző az emberevés bűnére is utal: „meg kell égetni ezen hitetlennek maradványát is, hogy az ő húsa a’ mi szolgálainknak táplálásokra szolgállyon”.³³ A véres jelenet, s a da-

31 „[...] a monya végi bűn az Úr előtt” (MV2, 97v); „[...] dont le prépuce est un crime devant le Seigneur”.

32 MV2, 98r. Károli fordítása: „És darabokra vagdalá Sámuel Agágot.” *Szent Biblia*, 299, 15Sám 33.

33 MV2, 98v. „[...] qu'on brûle les restes de cet infidèle, et que ses chairs servent à nourrir nos serviteurs.” A témáról lásd: OCV, 56/A, 479; Pierre-André TAGIEFF, „La haine des juifs au nom des Lumières: le cas Voltaire”, *Revue des Deux Mondes* 191, No. 1 (2019): 65–69.

rab későbbi részében Sámuel szellemének megjelenése a Voltaire által nagyra becsült és bírált Shakespeare-tragédiákat idézi.³⁴ Tőle tanulta a hősi és a komikus vegyítését is, erről beszél a *Filozófiai levelek* „A tragédiáról” írt fejezetében, ahol darabjait „ragyogó szörnyetegeknek” („ses monstres brillants”) nevezi. A *Saul* idézett felvonása a filozófus Shakespeare-jellemzésére emlékeztet:

[...] tragédiának mondott szörnyűséges bohózataiban oly jelenetek, oly nagy és félelmetes jelenetek találhatók elszórva, hogy darabjai mindig nagy sikert arattak. Shakespeare bizarr és hatalmas gondolatainak jó részét napjainkban, kétszáz év múlva nagyszerűnek („sublime”) tartják.³⁵

A fordító érzékenyen és Voltaire szövegét pontosan követve tolmácsolja az áldozat Agag szavait, aki szörnyeknek nevezi kivégzőit. Bátorságot mutat a halálban („Üss hóhér!”) és a kínzás közben borzalmának is hangot ad („Oh halál! Oh kín! Oh barbarusok!”). A jelenet a szemtanú Saulban és bizalmasában iszonyatot ébreszt, amelyet a „gyalázat”, „hóhér”, „barbár”, „rettenet”, „borzasztó”, „halál” szavak halmozásával fejez ki a darab. A felvonás Dávid érkezésével zárul. Voltaire egyértelműsíti a két király szembeállítását, hiszen Saul még az ellenséggel is emberséges, míg Dávid családja tagjaival (ő Saul veje) szemben is erkölcsstelen. Ezt Saul bizalmasa mondja ki: „Dávid és Sámuel egyet értettek, tégedet [Sault] minden oldalról megtsaltak.” Saul, aki tisztában van azzal, hogy a „barbarus” Sámuel követi a „nép”, halálvágyát fogalmazza meg a felvonás utolsó mondatában: „Meg halok, ilyen borzasztó tselekedeten, ’s gyalázaton túl nem élhetek.”

Vissza kell még térni a fejezet csúcspontjához, a kegyetlen kínzáshoz, amely Sámuelnek és papjainak felkészülése a rituális emberáldozathoz. A magyar fordító ugyanis az idézett részhez lapalji jegyzetet fűz, direkt módon megfogalmazva egyéni véleményét: „Mint a ki Inquisitor.” Ez a kivételes közvetlen megnyilatkozás, ahol a fordító a régi és a modern kor közötti párhuzamra hívja fel a figyelmet, egyértelműen mutatja, hogy a francia filozófushoz hasonlóan ő is elfogadhatatlannak tartja a vallásüldözést.³⁶

A párhuzam megfogalmazása emlékeztet Verseyhy Ferenc világtörténetének „Értekezései”-re, amelynek egyik forrása Voltaire *Philosophie de l’histoire* című műve. Verseyhy – a *Saul*-fordításhoz hasonlóan – a „zsidó Theokratzia” „papi országglását” bírálja, melynek kegyetlenségét az inkvizícióval állítja párhuzamba:

a’ zsidók az ő hadakozásaikban – meg nem irgalmazván még a nehézkes [terhes] asszonyoknak, a’ fegyvertelen öregeknek és az ártatlan kisdedeknek is – dühös kézzel le szab-

34 Marie-Hélène Cotoni hívja fel a figyelmet a shakespeare-i hatásokra: „a barbár idöket kegyetlen színekkel festi”, és megjeleníti Sámuel próféta szellemét is: COTONI, „Une tragédie de Voltaire...”, 407–421.

35 VOLTAIRE, „Filozófiai levelek”, ford. Réz Pál, in VOLTAIRE, *Válogatott filozófiai írásai*, szerk. LUDASSY Mária, ford. Kis János és Réz Pál, Filozófiai írók tára: Új folyam, 36–159 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 101.

36 MV2, 98r. Ezen kívül egyetlen (magyarázó) fordítói jegyzetet találunk a kéziratban.

daltattak [egész népeket...], [melyek] ugyan annyi útálatos ember-áldozatok voltak [mint azok, akik] a szent inkuizitziótól keresztény kezek által az élettől meg fosztattak [...].³⁷

A komikum szerepe és eszközei

A második felvonástól kezdve a komoly hang eltűnik, a darab a komédia irányába csúszik el. A burleszk hatást az író a „szent” szövegből átvett alakok ironikus megformálásával, a cselekmény fűzésével és a Biblia néhány különösen ismert szövegrészének parodizálásával éri el, amelyen az *Énekek éneke*, Dávid győztes hadjáratát követő diadalmi zsoldára, vagy a példabeszédek. Dávid és feleségei uralják a színpadot. A temperamentumos Michol (Saul lánya) Dávidnak szemére hányja kegyetlenségét és csapodárságát: „ontottad az Atyád fiainak véreket, mint frigyeseidnek”, „meg fogod te tsalni a te kedves Micholodat is, a’ ki te érted ilyen szerentsétlen szerelemmel ég”. A bibliai nevet viselő feleségek közönséges, hétköznapi alakká válnak, akik szerelmükről beszélnek, veszekednek egymással, és pofozkodásukat csak Dávid közbelépése akadályozza meg. Betsabé – tőlük eltérően – uralkodik férjén, egyetlen célja, hogy közös gyermeküket, Salamont a trónra juttassa, és férje halálán sem sajnálkozik. A fordító elemében van a dialógusok tolmácsolásakor, megcsillogtatja könnyed stílusát, remek nyelvtudását, gazdag szókincsét. Az időbeli tömörítésnek köszönhetően Dávid király megjelenik harcoss fiataalként, erőteljes, férfiaságára büszke uralkodóként, aggastyánként, s a darab a halálával zárul. Ő a leggazdagabban jellemzett alak. Büntető és jutalmazó uralkodó, kegyetlen és bosszúálló ellenségeivel és „párt ütő” „honfitársaival” egyaránt. Diadalmát ünneplő „véres” zsoldára hátborzongató, megjelenik benne a csecsemők meggyilkolásának barbarizmusa:

Legyen gondja mindeneknek
Aggatni kisdedeket
A tsets szopó gyermekeknek
Falhoz zuzni fejeket
’S kutyáitok lesz kövér
Folyván minden fele vér.³⁸

A szerelmes Dávid szólal meg az *Énekek éneke* paródiájában: „Kedves Betsabém, én nem kívánok kivülötted senkit is szeretni többé, a’ te fogaid olyanok mint a mosóból ki jött juh, a te nyakad olyan mint a’ szőlő gerezd, az orrod olyan mint a Libánus he-

37 VERSEGHY Ferenc, *A világnak közönséges történetei: Irta frantzia nyelven abbás Millót úr*, 2 köt. (Pest-Buda, 1790), 1:286–288. A kehl-i kiadást említi forrásként. Vö. PENKE Olga, „Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984): 90–109.

38 MV2, 119r–v; OCV, 56/A, 524–525. „Ayez soïn, mes chers amis / De prendre tous les petits / Encore à la mamelle / Vous écraserez leur cervelle / Contre le mur de l’infidèle; / Et vos chiens s’engraïsseront / De ce sang qu’ils lécheront.”

gye tornya”.³⁹ Voltaire az ő szájába adja azokat a szavakat is, amelyek sajátosan utalnak a *Candide*-ra. Az erőteljes kifejezést a fordító minden bizonnyal felismerte, amikor az eredetit követve vulgáris kifejezést használ: „meg paráznította, ’s az után *segbe rugván ki kergette házából*”.⁴⁰ Amikor Dávid megnevezi utódjaként Salamont, maga teszi nevet-ségessé királyságát: „ez egy olyan legényke aki egészen az én szívem szerint való, már a bolondulásig szereti az asszonyokat”.⁴¹ Az utolsó jelenetben újra olvashatjuk az angol mű címét is felidéző ironikus bibliai utalást, amelyet a Dávid temetésére készülő feleségei és alattvalói együtt mondanak: „A mi jó királyunkat, Dávidot, a fejedelmek példáját, az Úr szíve szerént való embert.”⁴²

A filozófiai szótár „David” szócikkének magyar fordítása

Voltaire „alfabetikus műveiben” a színdarabban bemutatott bibliakritikához hasonló módszereket alkalmaz, de a két király erőteljes szembeállítását nem kap központi szerepet. A *Dictionnaire philosophique* szócikkeiben sokkal gyakrabban szerepel Dávid neve, mint Saulé, s a két bibliai király közül csak az előbbinek szentel külön szócikket. A színmű témái szétszórva vannak jelen: „Fanatisme” („Fanatizmus vagy a’ vak Buzgóság”) cím alatt olvasható, milyen kegyetlenül darabolja szét Sámuel Agag királyt, a „Miracles” („Csudák”) azt fejt ki, hogy Saul korában a próféta és a király megosztották a hatalmat. A „Philosophe” („Filozófus”) szócikk felidézi Bayle („hasznos”) szótárát, a vele szemben felhozott vádakát és a szerző meghurcoltatását, aki tagadta a Biblia szent szöveggént való elfogadását, valamint utal az angol műre, amely szerepet játszott a színdarab megszületésében.⁴³ Voltaire szótárának első kiadása már tartalmaz „David” szócikket, és benne a darab kapcsán megismert fő elemek már jelen vannak. Megemlíti forrásait és ihletőit (Bayle, Hutte, Calmet), hangsúlyozza, hogy Dávid király története a korról író jelentős történetírók (Tacitus, Polybius) műveivel összeegyeztethetetlen, érveket keres annak cáfolására, hogy Dávid lenne az „Isten szíve szerinti ember.” Ugyanazokat a „bűnököt” olvassa a fejére, mint a drámában, a legsúlyosabbnak itt is kegyet-

39 MV2, 111r; OCV, 56/A, 507.

40 MV2, 116r. Thámár meggyalázása és Kunigunda „elcsábítása” között szatirikus párhuzamot állít fel: „[a] viol[é] sa soeur Tamar, et l’a ensuite *chassée de sa chambre à grands coups de pied dans le cul*” (kiemelés tőlem: P. O.); OCV, 56/A, 516. A Kunigunda „elcsábítása” és Thámárnak saját fivére általi meggyalázása közötti kapcsolat teremtése abszurd: a két cselekedet nem hasonlítható, ezen kívül a regényben nem a lányt, hanem *Candide*-ot üzik el a csábítást követően.

41 MV2, 125r; OCV, 56/A, 535.

42 MV2, 127v; OCV, 56/A, 540. „Notre bon roi David, le modèle des princes, l’homme selon le cœur du Seigneur.”

43 Az idézett szócikkek nagy része a fordításban is olvasható, de legtöbb esetben jelentős rövidítéssel, így az említett utalások elmaradnak. Christiane MERVAUD, éd., *Dictionnaire philosophique*, OCV 37 (Oxford: The Voltaire Foundation, 1994), 1–8, 105–111, 373–385, 433–447.

lenségét tartva. A szócikk változik és bővül, 1771-ig, amikor *Questions sur l'Encyclopédie* cím alatt jelenik meg.⁴⁴

A magyar fordítás alapja azonban nem a Voltaire által megfogalmazott első és nem is a végleges szöveg, hanem egy olyan variáns, amelyet a különböző kiadások változatainak felhasználásával állították össze a Voltaire halálát követően készített első jelentős kiadás számára.⁴⁵ Ez a szöveg jelent meg *Dictionnaire philosophique* címmel 1785-től 1994-ig, amikor a kritikai kiadásban szétválasztották a két szótárban megjelent írásokat, és közöltek minden szövegvariánst.

A *Magyar Voltaire* „Dávid”-fordítása – eltérően a legtöbb szócikk magyar változatától – pontos szövegkövetésre törekszik. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a fordító következetesen kihagy szövegrészeket, amelyek a szerző forrásaival, illetve a cenzúrával kapcsolatosak. Elhagyja azt a részt, ahol Voltaire Bayle szótárát veszi védelmébe.⁴⁶ Nincs lefordítva az angol cenzúra liberalizmusának dicsérete sem. Voltaire önvédelme is kimarad, mely szerint nem Dávidot és a szent könyveket bírálja, hanem a kegyetlenségeket és gyilkosságokat. Az eredetiben említett források közül a fordításban nem találjuk meg Calmet nevét. Szorosan követi viszont a francia eredetit Dávid történetének bemutatása során; idézi a hivatkozásokat a Bibliára.⁴⁷ Lefordítja azt az ironikus részt, ahol a szöveg „Hutte” angol szerző erősen kritikus Dávid-értékelését a sokkal enyhébben fogalmazó Bayle véleményéhez hasonlítja. Idézi a szerző kijelentéseit: „Hutte úr Dávidnak minden maga viseletét sokkal erősebb kifejezésekkel vitte vizsgálat alá, mint Bayle”, „Hutte úrnak igazsága volt”. A magyar fordítás világosan közvetíti Voltaire játékát, amikor az angol szerzőről írva valójában saját eljárását fedi fel: „Az Anglus szerző a zsidók királyát egyedül olyan isméretek szerint ítéli meg, a melly van mi nekünk mai nap az igazságról és az igazságtalanságról”. Lefordítja a Dávidot jellemző véleményt: „útonálló”, „tolvaj”, aki „frigyeseit” és „jó tevőit” meggyilkoltatja, „megöleti a hírvivőket”. Semmit nem hagy el a kegyetlenségek, a kínzások részletezéséből, s a csesemők felkoncolását háromszor is megemlíti, akárcsak az eredeti szöveg: „mindent tüzzel vassal elpusztít”, „minden lakosokat eléggé különös és rend kívül való halál nével végez ki”, „mindent meg gyilkolt, öregeket, asszonyokat, és a tsetsszopókat”. Tolmácsolja az erkölcsi ítéleteket, köztük a családdal szemben elkövetett vétkeket, fiának megöletését, feleségeinek megszerzését. Saul és Dávid király szembeállítását is megjelenik, és annak megkérdőjelezése, hogy utóbbi „Isten szíve szerint való” lenne. Racionális okokkal magyarázza az Isten büntetéseként értelmezett tényeket: a háborúkat követő három éves éhínség a meggyilkolt földművelők hiányának következménye, a családtagok kivégzése mögött a bosszú vágya áll. Azt az ítéletet is közvetíti, amelyet Voltaire az angol szerzőnek tulajdonít, mely szerint nem elég a „paráznság” vétkét felróni Dávidnak (Betsabé házasságtörése és Uriás megöletése), mivel azt megbánása mi-

44 OCV, 40, 348–353.

45 VOLTAIRE, *Œuvres complètes*, Vol. 70 (Kehl: Société Typographique Littéraire, 1785–1789), 345–348.

46 Személyeskedőnek ítélve 1698-as meghurcolását, melynek során a „David” szócikket is át kellett írnia, Jurieu-t hibáztatva Bayle befeketítéséért.

47 A hivatkozás a fordításban: „Kir. II. könyv, I. rész, XXVII. és II. rész XII”.

att megbocsátották neki. A magyar fordítás jól érezteti a nyelvi bravúrt, amellyel Voltaire az egyes szám első személy használatával kívülállónak mutatja magát („én itten nem fogok beszélni”), és másoknak („ő”, „ők”) tulajdonítja a bírálatokat. A szerző az olvasóval azonosul („minékünk”), akinek nevében a kérdéseket felteszi: „Mikor és ki által írtattak meg ezen tsudák?” Történetírók véleményét idézve cáfolja a Biblia szövegét: „Én arról semmit nem tudok, hanem bizonyos vagyok benne, hogy az sem egy Polybos, sem egy Tacitus által nem történt.”⁴⁸ Szerencsésen adja vissza a szócikk kompozícióját a *tisztelni – révérer* szó megismétlésével. A fordítást végül egy szarkasztikus fordulatral zárja: „Istennek utai olyan különbözők az Embernek utaitól.” Ez a mondat az eredetiben is olvasható, de egy bővített mondat részeként, és nem a szöveg lezárásaként. A magyar fordítás a kihagyások miatt közel kerül a Voltaire által utolsóként megfogalmazott szövegvariánshoz, de a szó szerint lefordított részletek egyértelműen igazolják, hogy eredetije (ahogyan azt már említettük) a különböző szövegvariánsokból összeállított szócikk.

Sajátos fordítói megoldások

Befejezésül a két fordítást hasonlítjuk össze, és a magyar *Saul* néhány sajátosságát mutatjuk be.

A két magyar fordítás stílusa és szóhasználata – a téma és a megfogalmazások hasonlósága ellenére – jelentősen eltér. A „Dávid” a filozófiai írások stílusát kísérel meg magyar nyelven közvetíteni. A lefordított szöveg szó szerint követi az eredetit, azok a részek pedig teljesen kimaradnak, amelyek magyarázat nélkül nem lennének érthetőek az olvasónak. A *Saul* változatos stílusa és játékosága ezzel szemben mintha felszabadítaná a névtelen fordítót. Nem találunk olyan mondatokat, szavakat, fordulatokat, amelyeket ne próbálna meg magyarul tolmácsolni. Gazdag fantáziára valló, leleményes megoldásokat figyelhetünk meg benne. A viszonylag kevés párhuzamba állítható szövegrészből azt hasonlítjuk össze, amely Dávid király kegyetlen bosszúállását idézi fel a Biblia azonos szöveghelyére hivatkozva. A szócikk szenttelen stílusban követi a forrást: „azokat két felé hasították, vas boronákkal szaggatták széllyel, 's téglá kementzékben égették meg őket. Kir. II^{ik} R. XII.”⁴⁹ A *Saul*ban Voltaire Dávid király szájába adja a hivatkozott szöveget, amely a személyes bosszú szenvedélyes megfogalmazásának megfelelően kiegészítésekkel bővül: „az egész testén két felé hasítottat-

48 A francia szövegben az angol szerzőre való hivatkozás mellett az „il” ismétlődik, kérdéssorozatokat olvashatunk, és a teljes szócikkben erőteljesek a személyes megnyilvánulások: „Quand et par qui ces merveilles furent-ils écrites? Je n'en sais rien; mais je suis bien sûr que ce n'est ni par un Polybe, ni par un Tacite.”

49 MV2, 64r. „[...] on les scie en deux, par le milieu du corps, on les déchire avec des herse de fer, on les brûle dans des fours à briques. Rois II. XII.” Károli fordítása: „[...] némelyét fűrés, némelyét fejsze alá vettette, némelyét vasborona alá, némelyeket mézskemencén vitetett által.” *Szent Biblia*, 331, 2Sám 12.

tam ezen *alkalmatlan párt ütőket*, vagy a *magok* boronáikkal el tiportattam, vagy téglakementzékbe *süttettem őket*”.⁵⁰

A formabontó *Saül* fordításában megfigyelhető a fordító kivételes stílusérzéke, aki a fikció szövegét könnyedén, élvezettel tolmácsolja. Talán a második kéziratkötetben található mesefordításoknál is leleményesebben oldja meg kihívást jelentő feladatát.⁵¹ Az első felvonás hangvétele komor, stílusa tragikus, megfelelő háttérrel biztosítva a központi szereplő, Saul melodramatikus egyéniségének, aki szenved attól a helyzettől, amelybe belekényszerül. Az ironikus megfogalmazások jellemzik a következő felvonásokat, amelyekben Dávid király a főhős. Önelégült, hözöngő, akinek pajkos stílusa, (veszekedő) feleségeivel folytatott párbeszédeinek egy része akár Beaumarchais komédiáiból is származhatna: „Lassan itt, lassan, hát megbolondultatok?”; „De bolondok az asszonyok!”⁵² Betsabé uralkodó hajlamát jól jellemzi megvető stílusa, amellyel férje diadalénekét és (meztelen) táncát becsméri. A bibliai alak szájába Voltaire a saját korának pajzán katonai énekeire utaló *airs de corps de garde* kifejezést adja, amelyet a fordító ötletesen a *verbunkos dana* szótársítással tolmácsol, egyszerre utalva a dal katonai jellegére és az alacsony stílusréteghez tartozó énekre. Kivételesen gazdag magyar szókincse legtöbbször pontosan követi a forrásszöveget, és még a ma különösnek látszó fordítások nagy részéről is kimutatható, hogy a fordító találékonyságának köszönhetően, a munka készülése idején használt magyar szavak pontosan közvetítették a francia eredetit.⁵³ Ebből a szókincsből idézünk fel érdekes példákat. Először megemlítjük a francia eredetit, ezt követően a fordító megoldását, és zárójelben a mai jelentést (amennyiben szükségesnek érezzük): *adultère* – *parázna* (házasságtörő, erkölcstelen); *boucherie* – *mészároltatás* (itt emberekre, de egyébként kifejezetten állatokra használt szó); *brutal* – *barom* (emberre használt becsmélő szó); *gouvernement sacerdotal* – *papi igazgatás*; *holocauste* – *tűzzel való meg áldoztatás*; *joli* – *furcsa*; *monstre* – *csuda* (szörny); *ombre* (fantóme, holtak árnya) – *árnyék, lélek, szellem*; *pardonnez* – *megengedni*; *petit fils de putain* (vulgáris: szajha fia) – *kis bohó* (játékos: bolondos, huncut); *plaisant* – *furcsa*; *prépuce* – *monya vége* (szeméremtest); *proverbe* – *köz beszéd* (közmondás, szólás); *Pythonisse d’Endor* – *Endorbeli boszorkány, bűbajos* (varázslónő); *rebelle* – *párt ütő*; *scandale* – *botránkoztatás*; *vilain* – *cudar* (hitvány); *zèle* – *zélus* (lelkesedés, felbuzdulás, főleg vallási vonatkozásban). A királyválasztás procedúráját korabeli kifejezéssel magyarítja: *on tira un roi au sort* – *vokstra választottak királyt*. Megkísérelti a több kortársának nehézséget jelentő *esprit* szó lefordítását, megoldása: *szép ész*. Figyelemre méltó, hogy a fordításban alig találunk idegen szavakat. Néhány esetben mégis

50 MV2, 101r. „Je les faisais scier en deux, *par le milieu du corps, ces insolents rebelles*, je les écrivais sous les dents de *leur* herse de fer, ou je les faisais *rôtir* dans des fours à briques.” OCV, 54/A, 484 (kiemelés tőlem: P. O.).

51 Vö. PENKE Olga, „Voltaire filozófiai meséi és regényei »magyar ruhában«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 780–802.

52 „Paix donc, là, paix là: étes-vous folles, vous autres?”; „La sottise chose que les femmes!”

53 A felsorolt fordítások jelentésének azonosítása a következő szakkönyv alapján: SZABÓ T. Attila, szerk., *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, 14 köt. (Budapest–Kolozsvár–Bukarest: Akadémiai Kiadó–Erdélyi Magyar Egyesület–Kriterion Kiadó, 1976–2014).

előfordul, ezek magyar megfelelője feltehetően nem létezett: *successeur* – *helyébe jövő*, *successor*; *financier* – *financiárus* (finánc, kereskedő, pénzügyekkel foglalkozó személy). Téves fordítás ritkán fordul elő. Egyértelműen ilyennek tekinthető a *bévue* – *dadó* fordítás, amelynek valódi jelentése prúd, álszemérmes, erkölcsöcsész (valószínűleg a *bégayer* – *dadogni* szóval téveszthette össze).

Összegzés

Megállapítható, hogy a névtelen fordító biztos kézzel, jó stílusérzéssel rendelkezett, az eredetihez hűen tudta tolmácsolni az eltérő műfajú és jellegű írásokat. A Biblia vehemens kritikája a rövid filozófiai írásban és a tragikomikus, prózában megfogalmazott színműben egyaránt kiváló magyar fordítóra talált, aki nem riadt vissza a „szent” szöveg átértékelésétől, és félreérthetetlenül tolmácsolta Dávid király deheroizálását. Fontos volt számára a filozófiai lecke, amelyet Saul és Dávid király szembeállítására sugallt, a fanatizmus, a kínzások, a népiirtások megbélyegzése, továbbá a bírálatok kiterjesztése más történelmi korokra. A fordítások azt is tanúsítják, hogy élvezettel közvetítette Voltaire írói invencióit és a rejtőzködés játékát, amelyek az eredeti szövegben megkönnyítik a didaktikus megfogalmazások elkerülését és cinkossá teszik az olvasót. Ilyen természetű írásokat ritkán fordítottak ekkor magyar nyelvre a francia filozófustól, a megjelentetésről való lemondás azonban ezt lehetővé tette, ugyanakkor a „szabad ízlésű” közönség részéről megvolt az olvasói igény is, ahogyan ezt a kéziratról készült sárospataki másolat bizonyítja.